

Suqra Teymur qızı Rəhmanova³⁷
**FƏRHAD ZEYNALOV MÜASİR AZƏRBAYCAN
 TÜRKOLOGİYASININ BANİSİ KİMİ**

Türklərin çox qədim və zəngin tarixi keçmişləri vardır. Mövcud olduğu bütün dövrlər ərzində Avropa, Asiya və Afrika qitələrində böyük ərazilərə yayılan və yayıldıkları ərazilərdə də əksər vaxtlarda hegemon hakim qüvvəyə çevrilən türklər haqqında ilk məlumatlara hələ bizim eradan əvvələ aid tarixi mənbələrdə rast gəlinə də, bir elm kimi türkologiya nisbətən sonrakı dövrlərdə XVIII sonları, XIX əsrin əvvəllərində köməkçi bir elm sahəsi - şərçünəşlign bir qolu kimi yaranmışdır.

Türklər haqqında ilk məlumatlara qədim Şərç mənbələrində rast gəlinə də bir elm kimi türkologiya Qərbdə, daha doğrusu Avropada təşəkkül tapmışdır. Türkologiya elminin ən güclü təşəkkül tapdığı Almaniya, Rusiya, Danimarka, Fransa, ABŞ və s. kimi Qərbi ölkələrində bu elmin bütün nəzəri əsasları işlənilib hazırlanmış, qədim türk və türkdillli ədəbi-bədii və tarixi-elmi yazıların oxunması və elmi tədqiqata cəlb olunması təmin edilmişdir (2, s. 81-125.).

Elmi ədəbiyyatda türklər haqqında mövcud olan tədqiqatlar əsasən iki istiqamətdə aparılmışdır. Bunlardan birinci istiqaməti düşmən dövlət və xalqların türklər haqqında düşmən mövqeyində və qərəzçiliklə yazılan, türklərin tarixi, mədəniyyəti və dilini təhrif edilmiş formada təqdim edən yazılar təşkil edir. İkinci istiqaməti isə türklər haqqında qərəzsiz, obyektivcəsinə, tarixi reallıqlara əsaslanan elmi-tarixi və ədəbi mənbələr təşkil edir.

Digər yazılı mənbələr və aradirmalar isə elmdə və mədəniyyətdə düzgünlük və obyektivliyə üstünlük verən və əsl tarixi faktları qələmə almaq istəyən, bir sözlər özünə hörmət edən alim və tədqiqatçılar tərəfindən qələmə alınmışdır. Çünki tarixən türklərin tərəfkeşliklə yazılan və şişirdilmiş təriflərə əsaslanan yazılara heç bir ehtiyacı olmamışdır. Onlar haqqında hər hansı bir yazı yazarkən sadəcə obyektiv olmaq kifayətdir. Türk xalqları ən qədim dövrlərdən zəngin şifahi və yazılı ədəbiyyata malik olmuşlar. Türk xalqları münərlə bayatı, nağıl, dastan və s. yaratmışlar. Göy türklərin "Ergenekon dastanı", qırğız türklərinin "Manas dastanı", oğuzların "Dədə Qorqud dastanı" başçar tarixində öz xüsusiyyətlərinə görə misilsiz bədii təfəkkür nümunələridir. Qədim və müasir türk təfəkkürünün məhsulu olan minlərcə yazılı bədii sənət əsərləri dünya ədəbiyyatı və mədəniyyəti xəzinəsinə daxil olub onun zənginləşməsində xüsusi rola malikdir. Bu nailiyyətlər milli türk dilləri əsasında əldə edilmişdir. Milli türk dillərinin bir çoxu öz mədəni, ədəbi formasını hələ uzaq keçmişdə yaratmışdır ki, bu da ümumtürk mədəniyyətinin inkişafına nisbətən təsirini göstərməmişdir. Hazırda ümumtürk mədəniyyəti tarixinin öyrənilməsi elm üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə yazılan yazıların bir qismini acnəbi alimlərin, digər qismini isə türk və Azərbaycan mənşəli alim və yazıçıların yazıları təşkil edir. Sevindirici haldır ki, son dövrlər bu istiqamətdə qələmə alınan əsərlər yüksələn xətt üzrə artmağa davam edir.

Çünki Azərbaycan dili milli etnik mənsubiyyət ədəbi dil normaları baxımından ümumtürk ailəsinin bir qolunu təşkil edir. Bu dil özünün zəngin fikir çalarları və yüksək ədəbi-bədii və elmi-nəzəri ifadə imkanlarına malik bir dildir. Bu dil uzun bir tarixi dövr ərzində geniş təkmilləşmə, zənginləşmə və xələqləşmə yolu keçmişdir. Azərbaycan dili leksikasının əsasını türk mənşəli sözlər təşkil edir. Lakin bununla bərabər burada alınma sözlər də mövcuddur. Buraya, əsasən, ərəb və fars, həmçinin rus və Avropa dillərinə aid sözlər daxildir.

Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşunda nitq hissələrinin yeri, hal, kəmiyyət, mənsubiyyət kateqoriyaları. sifət dərəcələri, say və zərflərin yaranma yolları, feilin zəngin kateqoriyaya malik olması və s. başqa türk dillərindən müəyyən dərəcədə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu dilin sintaktik quruluşunda özünü göstərən söz birləşmələri, ifadə və ibarələr, cümlə üzvlərinin sıralanması, əlaqə və uzlaşmalar, çoxkomponentli cümlələr onun xarakterik xüsusiyyətlərindən hesab olunur. Bu haqda hələ XIX əsr mənbələrində geniş məlumatlar verilmişdir. Çünki o dövrdə də Azərbaycan dili dünyanın zəngin dillərindən biri kimi Qafqazın müxtəlif millətləri arasında başlıca ünsiyyət vasitəsi olaraq geniş yayılmışdı. O dövr mənbələrindən birində qeyd edilirdi ki, "... Mən bir çox dağlar aşdım... azərbaycanca öyrənməyə başladım. Həmin dil burada və ümumiyyətlə, Asiyada fransız dilinin Avropada olduğu qədər zəruri bir dildir". Alman şairi F. Bodenştedt qeyd edirdi ki, "Qafqazda yaşayan camaatla ünsiyyətə olmaq üçün Azərbaycan dilini bilmək kifayət edərdi" (1, s. 93-96).

Bu baxımdan Azərbaycanda türkcülük türk ideologiyasına əsaslanan bir sıra fikirlərə hələ XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərindən rast gəlinə də bir elm kimi türkologiya elminin əsası yalnız XX əsrin II yarısında, daha doğrusu 1969-cu ildə bilavasitə görkəmli dilçi alim, professor Fərhad Zeynalov tərəfindən qoyulmuşdur.

28 iyun 1929-cu ildə Naçıxvan Muxtar Respublikasının Ordubad şəhərində qulluqçu ailəsində dünyaya göz açan müasir Azərbaycan türkologiyası elminin banisi, dünya əhəmiyyətli türkoloq alim, professor Fərhad Ramazan oğlu Zeynalov hələ erkən yaşlarından valideynlərini itirmiş, özündən kiçik bacı və qardaşlarını saxlamağa məcbur olmuşdur. O, 1947-ci ildə Orta məktəbi bitirərək Bakı Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olmuş, lakin ailə vəziyyətilə əlaqədar təhsilini yarımcıq qoyaraq Ordubad şəhər mədəniyyət evinin direktoru vəzifəsində çalışmış olmuşdur.

Bir il sonra, 1948-ci ildə isə Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə daxil olmuş və 1953-cü ildə həmin fakültəni Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, məntiq və psixologiya ixtisası üzrə fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 1953-1956-cı illərdə isə M.V. Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin aspiranturasında təhsil almış və 1957-ci ildə məşhur rus türkoloq alimi N.A. Baskakovun bilavasitə rəhbərliyi altında "Nitq hissələrinin təsnifi prinsipləri

³⁷ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, "Türkojari araşdırmalar" ETL-in elmi işçisi

(adlar) mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir. 1966-cı ildə isə “Türk dillərində köməkçi nitq hissələri” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə edərək iki il sonra, yəni 1968-ci ildə professor elmi adını almışdır. 1957-ci ildən Bakı Dövlət Universitetinin “Ümumi dilçilik” kafedrasında pedoqoji fəaliyyətə başlayan Fərhad Zeynalov 1969-cu ildə Universitetin Filologiya fakültəsinin tərkibində müstəqil “Türkologiya” kafedrasının əsasını qoyaraq müasir Azərbaycan türkologiyasının bir elm kimi əsas inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Bu kafedrada tədris olunan bir çox fənlərin – “Türkologiyaya giriş”, “Qədim türk yazılı abidələri”, “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası” proqramlarını, dərslər və dərslər vəsaitlərini də hazırlayıb nəşr etdirir. Görkəmli alim həm də türkologiya elmi baxımından mühüm əhəmiyyətə malik bir sıra elmi-nəzəri problemlərin həlli yollarının tapılması və elmi ictimaiyyətə təqdim olunması işində Moskva və Leninqradda yaşayan dövrünün məşhur türkoloqlarını həmişə qabaqlamışdır. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, professor Fərhad Zeynalovun 1974-1975-ci illərdə çap etdiriyi iki cildlik “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası” əsəri nəşr olunduqdan sonra 1977-ci ildə A.M.Şerbakov, 1979-cu ildə isə B.A.Serebrennikov və H.Z.Hacıyevanın eyni adlı əsərləri nəşr olunmuşdur.

“Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası” hazırlanarkən türkologiya sahəsində aparılan tədqiqatlardan, ayrı-ayrı türk dillərinə aid yazılımsız qrammatikalarından geniş istifadə olunmuşdur. Kitab, əsasən, sinkron planda - türk dillərinin müasir vəziyyətini əks etdirmək aspektində işlənsə də, yeri gəldikcə keçmiş də nəzər salınmış, qısa da olsa, diaxron planda müqayisələr verilmişdir. Kitab daha çox oğuz qrupu dillərinin materiallarına əsaslanarsa da, digər türk dillərinin (qırpaq, bulqar, karluq və s.) faktları da (daha çox fərqli cəhətlər) müqayisədən kənar qalmamış, yeri gəldikcə onlardan da istifadə olunmuşdur.

Professor F.Zeynalov özünə qədər türkologiyada mövcud olan türk dillərinin müxtəlif prinsiplər (coğrafi, tarixi, morfoloji və s.) əsasında aparılmış 50-dən artıq elmi-nəzəri təsnifatları ciddi şəkildə tədqiq və təhlil edərək onların məni və müsbət cəhətlərini müəyyənləşdirmiş və türk dillərinin yeni təsnifini vermişdir. O, özünün də qeyd etdiyi kimi, “türk dillərinin keçdiyi inkişaf mərhələlərini, tayfa və tayfa birliklərinin uzun illərdən bəri qazandıqları ümumi fonetik, leksik-qrammatik əlamətləri” nəzərə alaraq onları 7 yerə bölmüşdür: 1. Oğuz qrupu – Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz və Kırım tatar dilləri. 2. Bulqar qrupu – tatar, başqır, qumuq, qaraçay-balkar, karaim dilləri. 3. Qırpaq qrupu – qazax, qaraqalpaq, qırğız, Altay, noqay dilləri. 4. Karluq-uyğur qrupu – özbək, yeni uyğur, sari uyğur, salar dilləri. 5. Uyğur-oğuz qrupu – tuva, qaraqas, xakas, kamasın, şor, tobal, kuyerik, barabın dilləri. 6. Çuvaş dili. 7. Yakut dili. (5, s. 69.)

Məhz bu görkəmli alimin elmi tədqiqatları türk dillərinin qrammatik quruluşunda əsas nitq hissələri (y) köməkçi nitq hissələri arasında keçid xarakterli söz qruplarını köməkçi adlar, bağlayıcı sözlər və modal sözlər olmaqla ayırmağa imkan verdi. O sübuta yetirdi ki, köməkçi adlar qoşmaların, bağlayıcı sözlər bağlayıcıların, modal sözlər isə ədatların funksiyasını yerinə yetirir və köməkçi nitq hissələrini bu qrup sözlərlə qarşıdırmaq, eləcə də köməkçi nitq hissələrinin sayını bu sözlərin hesabına artırmaq elmlilikdən kənar hal hesab olunmalıdır. Onun apardığı elmi araşdırmalar vasitəsilə əldə olunan nəticələr nəinki Azərbaycan dilçiliyi və türkologiyası, eləcə də ümumi dilçiliyi zənginləşdirdi. Onun bu elmi tədqiqatlarından sonra Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də türkologiyada əsas və köməkçi nitq hissələrinin arasındakı sərhəd müəyyənləşdirildi, köməkçi nitq hissələrinə aid olunan bir çox sözlər bu qrup sözlərdən tərcid edildi, nitq hissələrinin təsnifi prinsipləri elmi baza üzərində bərqərar olmuşdur.

Bundan başqa professor Fərhad Zeynalov türk dillərində analitik feil formaları, o cümlədən mürəkkəb feil problemi ilə bağlı 1977-ci ildə yazdığı “Müasir türk dillərində analitik yolla yaranan feil formaları” və 1983-cü ildə yazdığı “Türk dillərində mürəkkəb feil problemi” adlı elmi araşdırmalarında analitik feil formaları, feilin perifrastik forması və mürəkkəb feillərin bir-birinə qarşıdırıldığı göstərən müəllif bu formalar arasındakı fərqləri araşdıraraq üzə çıxarmış, türk dillərində mürəkkəb feil probleminə aydınlıq gətirmişdir. Onun bu elmi araşdırmalarına qədər Azərbaycan dilində on mindən çox mürəkkəb feilin mövcud olduğu iddia olunduğuna baxmayaraq professor Fərhad Zeynalov dilimizdə yalnız iyirmi beşə qədər feilin olduğunu dərin elmi əsaslarla sübut edərək göstərdi ki, mürəkkəb feil adı altında götürülən söz qrupları əslində frazeoloji ifadələr, analitik feil formaları, feilin perifrastik formalarına aid söz və ifadələrdir.

Professor F.Zeynalov müasir türk dillərinin qrammatik quruluşu ilə yanaşı, türk dillərinin bir sıra tarixi problemləri ilə məşğul olmuş, qədim və orta əsrlər türk yazılı abidələrinin tədqiqinə xeyli əmək sərf etmişdir. Onun “Qədim türk yazılı abidələri” kitabı, eləcə də indiyə qədər çap olunmamış, görkəmli dilçi alim C.I.Cəfərova birgə yazdığı “Türk dillərinin yazılı abidələri” adlı iri həcmli əsər bu dediklərimizə əyani sübutdur. Bu əsərdə professor F.Zeynalovun Orxon-Yenisey abidələrinin qrammatik quruluşuna həsr etdiyi fəsil xüsusilə seçilir. Onun təkcə kitablarında deyil, eləcə də məqalələrində türk dilləri tarixinin bir sıra əhəmiyyətli məsələləri ətrafı araşdırılmışdır. Bu baxımdan görkəmli alimin “Mahmud Kaşğari və onun “Divani-lügət-it-türk” əsəri”, “Kitabi-Dədə Qorqud” və dünyə şərqşünaslığı”, “Dastani-Əhməd Hərami ən qədim Azərbaycan abidəsidir” kimi çoxsaylı elmi-nəzəri məqalələrini nümunə göstərmək olar.

Görkəmli alimin yaradıcılığında türk dillərinin tarixi məsələlərinin araşdırılması xüsusi yer tutur. Bu baxımdan onun oğuz-səlcuq abidələrinə, eləcə də bu abidələrin qrammatik quruluşuna həsr etdiyi əsərləri araşdırmanın dərinliyi ilə seçilir. Görkəmli alimin “Oğuz-Səlcuq abidələri və Azərbaycan dili”, Şeyyad Həməzənin “Yusif və Züleyxa” əsəri, “Dastani-Əhməd Hərami ən qədim Azərbaycan abidəsidir”, “Oğuz-səlcuq abidələrində feilin analitik formaları” kimi dərin elmi-nəzəri məzmunlu onun türk dillərinin tarixi, eləcə də türk dillərinin tarixi qrammatikası problemlərinə çox ciddi yanaşmasının göstəricisidir.

Yazıçı özünün 1980-ci ildə qələmə aldığı “Qədim türk yazılı abidələri: Orta türk dövrü” əsərində qeyd edir

ki, “Əlbəttə, Mahmud Kaşğarinin “Divanı” hər şeydən əvvəl, mükəmməl bir lügətdir. 900 illik bir tarixə malik olan bu əsər elə lügət kimi də misilsiz əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bu əsər türk dillərinin dil tarixi üçün əvəzsiz bir xəzinədir. Mahmud Kaşğari zamanasına görə yüksək təhsil görmüş, ərəb və fars filologiyasına yiyələnmiş bir alim idi. “Divan”da ara-sıra verilən məlumatlardan aydın olur ki, Mahmud Kaşğari yüksək rütbəli zadəgan nəslinə mənsub olmuşdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “Divan” əsasən lügət səciyyəsi daşıyır. “Divan”da verilən kök sözlər, heç şübhəsiz, XI əsr Orta Asiya ədəbi dilinin – “Xaqaniyyə” ədəbi dilinin nümunələridir. Mahmud Kaşğari bu sözlərin başqa türk lügətlərində olan formalarını, əsasən fonetik cəhətdən fərqlənən formalarını da göstərmiş, onları müqayisə edərək ümumiləşdirmələr aparmağa çalışmışdır. Nəticə etibarilə o, qarşısına məqsəd qoymasa da, türk dillərinin leksik-fonetik və qrammatik quruluşunu sistemləşdirərsə olsaydı, əhatə edən sənəli bir müqayisəli qrammatika yaratmağa nail olmuşdur. Məhz elə bu xüsusiyyətlərinə görə Mahmud Kaşğarinin dövrünün Radlovu, türk dillərinin müqayisəli öyrənilməsi işinin pioneri adlandırmışlar” (3, s. 18-27)

Bundan başqa professor Fərhad Zeynalov qədim türk yazılı abidələrinin nəşri ilə də məşğul olmuş, uzun müddət BDU nəşriyyatının sədri vəzifəsində də çalışmışdır. O, professor Samət Əlizadə ilə birlikdə “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı abidəsini nəşrə hazırlasa da bu kitab yalnız onun ölümündən dörd il sonra, 1988-ci ildə işıq üzü görmüşdür. O, həmçinin türkologiya sahəsində keçirilən bir sıra əksər beynəlxalq əhəmiyyətli elmi-nəzəri konfranslar da da yaxından iştirak edərək bu konfranslarda dərin elmi məzmunlu məruzələr etmişdir. O, dövrünün həm SSR əhəmiyyətli, həm də dünyanın digər əcnəbi ölkələrində yaşayan görkəmli türkoloqların geniş əlaqələri yaratmış və onlarla türkologiya elminin müxtəlif sahələrinə dair ciddi elmi müzakirələr və polemikalar aparmışdır.

Professor F.Zeynalovun elmi irsinin nəzərdən keçirilməsi bu böyük türkoloqun çoxşaxəli elmi yaradıcılığa malik olduğunu aydın göstərir. Onun elmi yaradıcılığında türkologiyaya çeşidli problemlərin, müraçət edilmiş, türkoloji elmdə mübahisəli görünən bir çox məsələlərə münasibət bildirilmiş, həmin problemlərin həlli yolları göstərilmişdir. Bu problemlər türkoloji elmin əsas və həlli vacib problemləri idi. Demək istəyirəm ki, professor F.Zeynalov türkologiyada kiçik problemlərlə deyil, bu elmin inkişafına təkən verə biləcək problemlərlə məşğul olmuşdur. Bunların içərisində türkologiyanın ümumi nəzəri problemləri xüsusi yer tutur. Görkəmli alim israr kitablarında, istərsə də məqalələrində türk dillərinin tarixi, təsnifi, türk xalqlarının qədim dil əlaqələri kimi problemləri araşdırmış, həmin problemlərin həlli yollarını göstərmişdir (4, s. 4).

Professor Fərhad Zeynalovun Azərbaycan türkologiyası sahəsində qoyduğu əsas və fundamental elmi əməllər bu gün də vaxtilə onun təsis etdiyi Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrası tərəfindən uğurla davam və inkişaf etdirilməkdədir. Onun elmi araşdırmaları həm öz dövrünün, həm də müasir dövrümüzün türkologiya sahəsində elmi tədqiqatlar aparın neçə-neçə gənc alimlərinin elmi tədqiqatlarına bu gün də uğurla yol göstərməkdədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Qurbanov A.İ. Türkoloji dilçilik. Bakı: AMEA, 2019, 488 s.
2. Lars Johanson & Eva Agnes Csató. The Turkic Languages. London, New York, “Routledge”, 1998, 512 p.
3. Zeynalov F.R. Qədim türk yazılı abidələri: Orta türk dövrü. Bakı: ADU, 1980, 113 s.
4. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (fonetika, leksika, morfolojiya). Bakı: “MBM” nəşriyyatı, 2008, 354 s.
5. Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları: ali məktəblərin filoloji fakültələrinin tələbələr üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1981, 343 s.

Açar sözlər: Fərhad Zeynalov, türkologiya, türkdilli xalqlar, milli əlifba, elmi tədqiqat

Ключевые слова: Фархад Зейналов, тюркология, тюркоязычные народы, национальный алфавит, научные исследования

Key words: Farhad Zeynalov, Turkology, Turkic-speaking peoples, national alphabet, scientific research

Fərhad Zeynalov müasir Azərbaycan türkologiyasının banisi kimi

Xülasə

Məqalədə professor Fərhad Zeynalovun türkologiya sahəsindəki elmi fəaliyyəti araşdırılır. Fərhad Zeynalov böyük Azərbaycan türkoloqudur. O, ölkəmizdə türkologiyanın əsasını qoymuşdur. Azərbaycan türkologiyası hal-hazırda çox yüksək inkişaf etmişdir. Fərhad Zeynalovun türkoloji araşdırmaları müasir Azərbaycan türkologiyasının fundamental əsasını təşkil edir.

Фархад Зейналов как основоположник современной азербайджанской тюркологии

Резюме

В статье исследуется научная деятельность профессора Фархада Зейналова в области тюркологии. Фархад Зейналов – великий азербайджанский тюрколог. Он заложил основы тюркологии в нашей стране. Азербайджанская тюркология в настоящее время очень развита. Тюркологические исследования Фархада Зейналова составляют фундаментальную основу современной азербайджанской тюркологии.

Farhad Zeynalov as the founder of the modern Azerbaijanian Turkology

Summary

Professor Farhad Zeynalov's scientific activity in the field of the turkology is investigated in this article. Farhad Zeynalov is a great Azerbaijanian turkologist. He laid the foundation of turkology in our country. Azerbaijanian turkology is very highly developed at present. Farhad Zeynalov's turkological researches form the fundamental basis of modern Azerbaijanian turkology.

Rayçı: dos,S.Abbaspva